

Baberti Dergisi / Journal of Babarti

e-ISSN: 3023-4107

Sayı: 20 / 2024 - Aralık

Şemseddîn-i Sivâsî'nin Varlık Tasavvuru

Shamsuddin Sivasi's Conception of Existence

Fatih ÇINAR

Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tasavvuf Ana Bilim Dalı.

Tekirdağ / Türkiye

*Assistant Professor, Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of Divinity,
Department of Basic Islamic Studies, Department of Islamic Mysticism.*

Tekirdağ / Türkiye

cinar.fatih.58@hotmail.com

Yüksel GÖZTEPE

Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam
Bilimleri Bölümü, Tasavvuf Ana Bilim Dalı.

Sivas / Türkiye

*Associate Professor, Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Divinity, Department
of Basic Islamic Studies, Department of Islamic Mysticism.*

Sivas / Türkiye

ygoztepe@cumhuriyet.edu.tr

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 3 Eylül / 3 September 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 17 Aralık / 17 December 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atf / Citation: Fatih Çınar - Yüksel Göztepe, "Şemseddîn-i Sivâsî'nin Varlık
Tasavvuru" *Baberti Dergisi*, 20 (Aralık / 2024): 21-42.

DOI: 10.47098/babertidergisi.1542800

The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.

Öz

Biraz esmer oluşundan dolayı "Kara Şems" sıfatı ile tanınan Şemseddîn-i Sivâsî, on altıncı yüzyılın ilmî, siyâsî, kültürel, edebî ve irfânî sahalarda etkili olmuş isimlerden biridir. Sivâsî'nin tesirli ve kalıcı bir sûfi olarak gündemde kalması varlık tasavvuru ile yakından ilgilidir. Sivâsî, İbnü'l-Arabî ve takipçilerinin varlığa bakışlarını ifade eden vahdet-i vücûd fikrini benimsemiş bir şahsiyettir. Bu bağlamda Sivâsî, Tanrı-âlem münasebeti üst başlığında vahdet-kesret, a'yân-ı sâbite, tecellî, esmâü'l-hüsnâ, nüzûl ve urûc, adem, vücûd, feyz-i akdes, feyz-i mukaddes, cemü'l-cem, ferdiyyet, mutlak-mukayyed varlık, taayyün, ilme'l-yakîn, zuhûr, zâhir, mezâhir, istiğrak, mezâhir, müşahede, Zât, asıl ve fer' gibi kavramlara dair analizleri ile dikkat çeken bir isimdir. O, kelâm, felsefe ve tasavvufun ortak konusu olan varlık meselesiyle ilgili görüşlerini ortaya koyarken mütekellim ve filozofların varlığa bakışlarındaki eksik, hatalı ve tutarsız gördüğü yönlerini eleştirmiş, sûfilerin varlık tasavvurlarında yöntem ve dil bakımından orijinal yönlerini de dile getirmiştir. Bu çalışmada çeşitli metaforlar, görüşlerine esas olarak takdim ettiği âyet ve hadislerle dair işârî yorumlarla varlık tasavvurunu temellendirip bu konudaki düşüncelerini izah etmeye çalışan Sivâsî'nin izini sürdüğü bazı isimler üzerinde durulmuş, varlık tasavvuru bağlamında hakkında değerlendirmelerde bulunduğu birçok kavrama da değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Varlık, Tasavvur, Şemseddîn-i Sivâsî, Değerlendirme.

Abstract

Known with the epithet "Black Shams" due to his slightly dark complexion, Shams al-Din Sivasi is one of the influential figures in the scientific, political, cultural, literary and erudite fields of the sixteenth century. Sivasi's staying on the agenda as an influential and enduring Sufi is closely related to his conception of existence. Sivasi is a person who adopted the idea of unity of existence, which expresses the view of existence of Ibn 'Arabî and his followers. In this context, Sivasi is a notable name with his analyses of concepts such as unity-multiplicity, the fixed signs, manifestation, beautiful names, descent and resurrection, non-existence, existence, pure grace, holy grace, jam al-jam, individuality, absolute-limited existence, determination, 'ilm al-yaqîn, emergence, apparent, mezâhir, istigrak, observation, the essence, non-existence, origin and subsidiary under the heading of the god-universe relationship. While he was putting forward his views on the issue of existence, which is the common subject of theology, philosophy and sufism, he criticized the deficient, erroneous and inconsistent aspects of the theologians and philosophers' view of existence, and he also expressed the original aspects of the Sufis' conception of existence in terms of method and language. In this study, some names that Sivasi followed, who tried to explain his thoughts on this subject by grounding his conception of existence with various metaphors and allusive interpretations of verses and hadiths that he presented as the basis of his views, were emphasized, and many concepts that he evaluated in the context of his conception of existence were also mentioned.

Keywords: Sufism, Presence, Imagination, Shams al-Din Sivasi, Evaluation.

Giriş

“Ben kimim?”, “Nereden geldim, Nereye gidiyorum?” ve “Âlem nasıl meydana geldi?” gibi sorularla hayatın anlamına yönelik arayışlar insanlık tarihiyle başlar.¹ İnsanlık tarihi açısından felsefe, Müslümanlar açısından da kelâm ve tasavvuf bu sorulara cevap arama süreçlerini temsil eder. Eski Yunan düşüncesinde âlemin ana bir maddeden çıkarak var edildiği ve maddenin ezeli kabul edilmesi insanları ateist-materyalist bir inanca, yine ilk muharrik olan ancak âleme müdahil olmayan bir Tanrı kabulüne götürür.² Kelâmcılar, âlemin mutlak olarak hâdis ve âlemin Allah’ın varlığına delil olduğunu kabul etmekle birlikte, maddenin ezeli ve sonsuz olduğunu kabul etmenin Allah’ın sıfatlarını maddeye yaklaştırmak gibi bir tehlikesi bulunduğundan bu kabulü şiddetle reddederler. Ehl-i kelâm, âlemin hayal veya ide olmadığı ve müstakil bir varlığının olduğunu kabul ederler. Onlar, felsefeciler gibi eşyanın kıdemi fikrini kabul etmemişler, böylece materyalist düşünceyi reddederek göz ve kulak gibi argümanlarla âlemin sırrını çözmeye çalışan bu kimselerin âcizlikleri nedeniyle kıdem fikrine saplandıklarını dile getirerek onları eleştirmişlerdir.³ Meseleyi ulûhiyyet, nübüvvet ve âhîret bağlamında ele alan kelâmcılar, Allah’ın sıfatlarının varlıkla münasebeti özelinde Allah’ın âlemi yarattığı düşüncesini (hudûs) benimserler.⁴ Sûfiler ise felsefe ve kelâmcılardan farklı olarak zuhûr fikri ile Tanrı-âlem ilişkisini izah ederler. Bazı sûfilerin zuhûr teorisine göre “Mutlak varlık Allah’tır.” Âlem, Allah’ın tecellîsidir ve Allah’ın sıfatları Zât’ın aynısıdır. Âlemde görülen ikilik, zihni bir ayırımın neticesidir. Hakîkî anlamda tek varlık, Allah’tır. Allah’ın dışındaki varlıklar mâdumdur, bütün varlıklar, Allah’ın Zât’ının tecellîsi ve zuhûrudur.⁵ Bu çalışmada on altıncı yüzyılda yaşamış bir sûfi olan

¹ Ahmet Nedim Serinsu, *Kur’ân Nedir?* (İstanbul: Şule Yayınları, 2016), 25-27.

² Aristoteles, *Metafizik*, çev. Gurur Sev (İstanbul: Pinhan Yayınları, 2017), 154.

³ Nesefî, *Tabsîratü’l-edille fi usûli’-d-dîn*, ed. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 1/100.

⁴ Tevfik Yücedoğru, *Geçmişten Günümüze İlim ve Din Açısından Yaratılış* (Bursa: Emin Yayınları, 2006), 104; Fatma Aygün, “İslam Düşüncesinde Tanrı-Âlem (Birlik-Çokluk) İlişkisine Yönelik Temel Teoriler: Hudûs, Sudûr, Zuhûr”, *Kader* 1 (2018), 159-179.

⁵ Ekrem Demirli, “İbnü’l-Arabî ve Sadreddin Konevî”, *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya (Ankara: İsam Yayınları, 2017), 530; İbnü’l-Arabî (öl. 1165/1240) tarafından dile getirilen ve Sadreddîn-i Konevî tarafından sistemleştirilen bu düşünce sistemi, bazı sûfiler tarafından eleştirilmiştir. Örneğin İmâm-ı Rabbânî (öl. 1034/1624), İbnü’l-Arabî ve takipçilerini, varlığın Zât’a zâid bir sıfat, sıfatların da Zât’a zâid olduğunu, Allah-âlem ayırımı, vehm ve hayâl olmayan âlemin gerçek varlığını dile getirerek eleştirmiştir. Abdullah Kartal, “İmâm-ı Rabbânî’nin Vahdet-i Vücûd Eleştirisi ve Tarihsel Arkaplanı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2005), 63-70.

Şemseddîn-i Sivâsî'nin felsefe, kelâm ve tasavvufî düşüncesinin ortak bir meselesi olan varlık anlayışına dair değerlendirmelerine yer verilecektir.⁶

1. Şemseddîn-i Sivâsî'nin Tanrı-Âlem Münasebetine Dair Düşünceleri ve Değerlendirmesi

Şemseddîn-i Sivâsî, Hakk'ın "*Zât-ı Vâcib*", âlemin "*Mümkün*" olarak ayırt edilmesi gerektiği ve seyrüsülûk neticesinde Hakk'ın bir lütfu olarak sâlike bu hakîkatın ikram edileceği yönündeki terennümü ile⁷ sûfilerin genel olarak benimsedikleri zuhûr teorisi fikrini benimsediğini ifade eder.⁸ Hakk'ın âlemlerden müstağni olduğunun altını çizen Şemseddîn Sivâsî, bu söylemi ile felsefe ve kelamcılardan farklı olarak, usul bakımından aşk yolu ile bu hakîkati bilmeyi benimsediğini dillendirmiş olur.⁹ Dünyanın sonradan yaratılmış fer' olduğu, gayptan yaratılan bu âlemin Hakk'ın isim ve sıfatlarının âlemde zuhûru neticesinde var edildiğini dile getiren Sivâsî,¹⁰ tasavvufî yöntemin gereği olarak fer'i bırakıp asla bakmak gerektiği ve bu sırra ulaşan kimsenin itminana ulaşacağı yönünde görüş bildirir.¹¹ Hakk'ın tecellîleri ile âlemlerle münasebetini izah sadedinde Sivâsî, Hakk'ın fiilinin âlemde onun nişanı olduğunu, eşyanın var olabilmek için Hakk'a muhtaç olduğunu, Hakk'ın Zât'ı itibarıyla âlemden münezze bir durumda bulunduğunu aktarır.¹² Yine o, Hakk'ın tecellîlerinin yoğunluğu nedeniyle gayra görünmediğini, bu nedenle eşyayı Zât'ına ayna edindiğini söyleyerek Hakk'ın âlemlerle olan münasebetini zuhûr fikri etrafında şekillendirdiğini bir

⁶ Bu çalışmada, Şemseddîn-i Sivâsî'nin hayatı, eserleri ve tasavvufî düşüncesinin birçok boyutuna dair bir hayli çalışma yapılmış olması ve bu çalışmaların Sivâsî'ye dair geniş çaplı bilgileri hâvî olması nedeniyle Sivâsî'nin hayatı, eserleri ve genel tasavvufî düşüncesi ile ilgili bilgi sunulmamıştır. Sivâsî ile ilgili kapsamlı bir çalışma olarak şu teze bakılabilir: Fatih Çınar, *Şemseddîn-i Sivâsî ve Tasavvufî Görüşleri* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 1-450.

⁷ Sivâsî, Hakk'ın âlem ile irtibatını hakiki olarak tecrübe edebilmenin yolunu, felsefe ve kelamcılardan farklı olarak, rûhânî Mirâç ile ulaşılacak irfan kapısına varmakla mümkün olduğunu söylemiştir. Şemseddin Sivâsî, *Dîvân*, ed. Recep Toparlı (Sivas: Gurbet Yayınları, 1984), 132.

⁸ Sivâsî, *Dîvân*, 1984, 86.

⁹ Sivâsî, *Dîvân*, 1984, 140.

¹⁰ Şemseddîn-i Sivâsî, mutlak-mukayyed veya cevher-araz şeklinde varlıkların tasnif edilmesi ve bu konudaki düşüncelerini Levâyih tercümesinde açıkça dile getirmiştir. Ona göre Hak, ne cevher ne arazdır. Fazlı ve kereminin gereği olarak âleme varlık vermiştir. O, Zât-ı Mutlak'tır ve Zât'ı itibarıyla mukayyed olarak görülen eşyadan müstağnidir. Esmâ-i İlâhîsi ile zuhûr etmiştir ve O'nun Rabb oluşu tahakkuk boyutu bakımından kayıtlanamayacak şekilde âlemlerle bağlantılıdır. Şemseddin Sivâsî, *es-Safâiyih fi tercümeti'l-Levâyih*, ed. Yusuf Yıldırım (İstanbul: Sivas Belediyesi Yayınları, 2017), 103.

¹¹ Şemseddin Sivâsî, *Gülşen-âbâd*, ed. Hasan Aksoy (İstanbul: Sivas Belediyesi Yayınları, 2015), 82-83.

¹² Sivâsî, *Gülşen-âbâd*, 90.

kere daha ortaya koyar.¹³ Sivâsî, aynada yansıyan suretin, Hakk'ın varlığına delâlet ettiğini, bu tecellilere sâdikâne bakan sâlikin Hakk'ın Zât'ından nişâneler elde edeceğini, Hakk'ın Cemâl'inden tecellîler gelirse bu tecellîlerin sâlikin sîretinde Hakk'ın razı olacağı değişimlere sebep olacağını ve ancak bu şekilde kişinin insân-ı kâmil mertebesinde Hakk'ın tecellîlerine mazhar olabileceğini sözlerine ekler.¹⁴ Bu söylemi ile Sivâsî, hakikat arayışında felsefe ve kelâmcılardan farklı olarak takip ettiği yöntemi, benimsediği tecellî sistemini ve insân-ı kâmil nazariyesini dile getirmiş olmaktadır.¹⁵

Şemseddîn Sivâsî, Eş'arîlerin arazlar hakkında “*Arazlar, iki anda bâkî değillerdir*” tespitlerinin doğru olduğunu, yine Sofistlerin âlemin bütün eczâsıyla yani cevher ve arazının iki anda bekâsının olmayıp her nefeste değiştiği ve yenilediği görüşlerinin isabetli olduğunu söyler. Fakat Şemseddîn Sivâsî'ye göre Eş'arîler, Zât-ı Mutlak'ın dışında başka cevherler kabul etmeleri, değişken olan arazların cevherlerle var olduklarını söyleyerek hata etmişlerdir. Ona göre, Eş'arîler burada âlemin bütün cüzleriyle yenilenen araz olduğu ve bunların ayn-ı vâhidde cem olduklarını anlayamadıkları için bir de her an bu arazların zâil olup, onların benzerlerinin yaratıldığını keşfedemedikleri için hataya düşmekten kurtulamamışlardır.¹⁶ Sivâsî'ye göre Sofistler ise âlemin sürekli değiştiğine kâil olmalarına karşın Hakk'ın âlemde çeşitli sûretlerle ve çokluk olarak görüldüğünü anlayamamışlardır. Yine onlar, Mutlak Varlık'ın varlık mertebelerinde araz sûretlerinin zuhûrunun olmadığını ve Mutlak Varlık olmadan hariçte araz olarak isimlendirilen şeylerin bir varlığının olmadığını idrak edemedikleri için büyük bir yanılgı içerisine düşmüşlerdir.¹⁷ *Levâiyh* tercümesinde Sivâsî, Sofistlerin âleme hayâl demelerinin doğru olduğunu ancak keşif ehlinin o hayâl içerisinde cevelân eden hakîkati gördükleri gibi hakîkati göremediklerini söyleyerek onların bir diğer nâkıs taraflarını daha dile getirir.¹⁸ Netice itibarıyla Sivâsî, İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240), Sadreddîn-i Konevî (öl. 673/1274) ve takipçilerinin kelâmcı ve

¹³ *Mir'âtü'l-ahlâk'da* Şemseddîn-i Sivâsî, tecellî suretiyle Hakk'ın âlemle münasebeti ve tecellîlerin yoğunluğu nedeniyle Hakk'ın âlemle olan münasebetinin herkesçe tam olarak anlaşılmadığını dile getirmiştir. Şemseddin Sivâsî, *Mir'âtü'l-ahlâk*, ed. Birgül Tokar (İstanbul: Sivas Belediyesi Yayınları, 2015), 34.

¹⁴ Sivâsî, *Mir'âtü'l-ahlâk*, 539.

¹⁵ Şemseddîn-i Sivâsî, Molla Câmî'nin *Levâiyh* adlı eserinde yaptığı şerhte yer alan şu Farsça rubâide Tanrı-âlem münasebetini gül metaforu üzerinden asıl ve fer' kavramları ile izah etmiştir. Sivâsî, *es-Safâiyh fi tercümeti'l-Levâiyh*, 83.

¹⁶ Sivâsî, *es-Safâiyh fi tercümeti'l-Levâiyh*, 111.

¹⁷ Sivâsî, *es-Safâiyh fi tercümeti'l-Levâiyh*, 112.

¹⁸ Sivâsî, *es-Safâiyh fi tercümeti'l-Levâiyh*, 112.

felsefecilere yönelttikleri ortak eleştirileri¹⁹ sıralayarak Hakk'ın âlem ile olan ilişkisinin lütuf veya kahır isimleri ile olduğunu keşfedememeleri nedeniyle bu yanlışlara düştüklerini vurgulamıştır.²⁰

Sivâsî, Hakk'ın kendini bildirmek için insanı kendine mihmân kıldığını, insanın Hakk'ın var ettiklerinden yola çıkarak Hakk'ı bulmasını ona görev olarak yüklediğini ve insanın Hakk'ı temâşâ için kalp gözlerindeki kirleri arındırması gerektiğini söyleyerek insanın âlemdeki konumuna özellikle dikkat çeker.²¹

Sivâsî'nin Hakk'ın âlemde tecellîleri ile varlığını izhar etmesini izah bağlamında nesnelere birbirlerinde olan görünmelerini örnek olarak verir. Buna göre hangi nesne hangi nesnede görünürse görünen ile görülen aynı şey değildir. Sivâsî'nin ifadesiyle zâhir ve mazhar ayrı şeylerdir. Mazhârda görünenin zâhirin sûreti olduğunu belirten Sivâsî, onun Zât ve hakikat olmadığını belirtir. Ona göre, Hakk'ın varlığı ve mutlaklığı her yerde zâhirdir, ayn-ı mazhârdır. Sivâsî, Hakk'ın her mezâhirde Zât ile zâhir olduğunu söyler. Sivâsî, Molla Câmî'nin (öl. 898/1492), iki Farsça rubâisinden hareketle aynaya bakan kişi (güzel) metaforu üzerinden Hakk'ın eşyadaki zuhûrunu ve eşya ile olan münasebetini dile getirir. Buna göre kalp acayip bir aynadır. Bu aynada âlemin sûretini seyretmek şaşılacak bir şey değildir. Asıl şaşılacak şey, aynaya bakan güzelin ve aynanın her ikisinin de güzelin kendisi olmasıdır.²² Sivâsî, bu rubâilerin şerhinde hakikî varlığın, bütün şuûn ve sıfatlarıyla mevcûd olan şeylerin nisbeleri ve itibarlarına göre her mevcudun hakikati olduğunu ve bundan dolayı “Her şey, her şeydedir” ve “Her şey, her şeyde münderiştir” sözlerinin bu sırrı izah için zikredildiğini söyler.²³ Sivâsî bu noktada, İbnü'l-Arabî çizgisini benimsediğini göstermesi bakımından önemli

¹⁹ Muhammed İkbâl, *Câvidnâme*, çev. Annemaria Schimmel (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 10; A. Reynold Nicholson, *İslam Sûfleri*, çev. Yücel Belli - Murat Temelli (İstanbul: Ataç Yayınları, 2004), 61-62; Ebu'l-âlâ Afîfî, *Tasavvuf İslam'da Manevî Hayat*, çev. Ekrem Demirli - Abdullah Kartal (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 96-97.

²⁰ Sivâsî, *es-Safâiyih fi tercümeti'l-Levâiyih*, 112-114; Sivâsî, âlemin Hakk'ın fiiline, fiilinin sıfatlarına, sıfatlarının ise Zât'ına perde konumunda bulunduğunu, bu nedenle birçoklarının Hakk'ı mümkünât ile eş tuttıklarını, Hakk'ın her şeyden müstağni olduğunu ve O'na hiçbir şeyin benzemediğini belirtir. Sivâsî, bu konuya dair dile getirdiği çok yönlü ifadeleri ile âlemin Hakk'ın varlığına işaret eden bir ayna konumunda olduğunu, âlemdeki kesretin aslında Hakk'ın vahdetine delâlet ettiğini, isim, sıfat ve Zât tecellîleri ile Hakk'ın âlemle münasebetine dair görüşlerini serdedir. Sivâsî, hulûl yanlışlığına düşenlerin yanlış noktalarına da temas eder ve vahyin kılavuzluğu olmadan bu tür bir sapmaya düşmenin doğal olduğunu söyler. Şemseddin Sivâsî, *Mevlîd*, ed. Hasan Aksoy (İstanbul: Sivas Belediyesi Yayınları, 2015), 29-30.

²¹ Şemseddin Sivâsî, *Menâzilü'l-ârifin*, ed. Yüksel Göztepe - Yusuf Yıldırım (İstanbul: Sivas Belediyesi Yayınları, 2017), 35.

²² Sivâsî, *es-Safâiyih fi tercümeti'l-Levâiyih*, 118.

²³ Sivâsî, *es-Safâiyih fi tercümeti'l-Levâiyih*, 118-119.

bir veri olan, onun “*Fusûsu'l-Hikem*” adlı eserinden yaptığı bir nakille Hakk'ın eşyadaki zuhûrunu dile getiren şu bilgileri paylaşır: “*Her kudret ve fiil zâhirde mezâhirde görünmektedir. Ancak hakikatte o kudret ve fiil mezâhirde Hak'tan zâhir olmaktadır. Şeyh-i Ekber, Fass-ı Hikmet-i Aliyye'de, “Aynda fiil olmaz. Belki fiil onun Rabbine aittir. Fakat ayın, fiilin kendisine izafe edilmesinden memnundur.”*”²⁴

Anlaşıldığı kadarıyla Sivâsî, Tanrı-âlem ve insan irtibatına dair görüşlerini Ekberî geleneğin meseleye dair ilkeleri ile ortaya koymaktadır. Sivâsî, felsefe ve kelamcılara yönelttiği eleştiriler ve onlardan farklı kullandığı yöntem (keşfe) dair vurguları ile bu tavrını net bir şekilde göstermiştir. Yine o, aklın hakîkati idrakteki yetersizliğine dair anlatıları ile de Ekberî geleneğin takipçisi olduğunu göstermiştir.²⁵ Kelamcılar âlemin kâdemi fikrine kapı aralayacak ifadeleri ve kabulleri nedeniyle eleştirdiği görülen Sivâsî'nin bu tavrıyla onun, felsefe ve kelâmçıların müşahede ehline uygun düşüncelerini zikrettiği, bununla birlikte onların yanlış noktalarını izah yoluna gittiği söylenebilir. Bir başka ifadeyle Sivâsî, felsefecilerin sudûr ve kelâmçıların hudûs metodu ile Tanrı-âlem-insan münasebetine dair geliştirdikleri argümanların yetersiz, tutarsız ve hatalı boyutlarını dillendirmiş, onların yanlış sebeplerini Ekberî geleneğin öncü isimlerinden Molla Câmî'nin kılavuzluğunda, İbnü'l-Arabî ve Sadreddîn-i Konevî'nin meseleye dair görüşlerini sıralayarak tartışmıştır. Felsefe ve kelâm düşünce sistemine dair eleştirileri yukarıda zikredilen Sivâsî, hakîkatin akıl ve istidlâl ile değil aşkla idrak edilebileceği kanaatini paylaşmıştır.²⁶

Sivâsî, Hakk'ın âlemlerle irtibatında insanın âlemin gözbebeği mesabesinde olduğunu belirterek Hakk'ın bütün isim ve sıfatlarının mükemmel şekliyle insanda tecellî etmesi dolayısıyla âlemde seçkin bir konuma sahip olduğunu söyler. Bu söylemi ile insanın âlemin bir nevi dayanağı olması hasebiyle onun değerine atf yapan ve bunu kaleme aldığı eserine “*Yüziğün Kaşı*” anlamına gelen “*Fusûs*” tabiriyle dile getiren İbnü'l-Arabî'nin²⁷ sıkı bir takipçisi olduğunu gösterir.

²⁴ Sivâsî, *es-Safâiyih fi tercümeti'l-Levâiyih*, 119.

²⁵ Sivâsî, Molla Câmî'nin İbn-i Sinâ'nın (öl. 428/1037) *eş-Şifa, en-Necât, el-Kânûn fi'l-Tıbb ve el-İşârât ve't-tenbîhât* adlı eserlerinin hakikat arayışı için yeterli olmayacağı şeklindeki söylemini, aklın hakikat arayışındaki yetersizliğini ifade için kullanmıştır. Sivâsî, *es-Safâiyih fi tercümeti'l-Levâiyih*, 116.

²⁶ Sivâsî, *es-Safâiyih fi tercümeti'l-Levâiyih*, 123-124.

²⁷ Mahmut Erol Kılıç, “*Fusûsu'l-Hikem*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (1996), 13/230.

Molla Câmî²⁸ ve onun gibi birçok ismin kullandıkları²⁹ kabuk-öz,³⁰ ayna ve aynadaki güzel gibi metaforlar üzerinden tecellî ve zuhur düşüncesini izhar eden Sivâsî, “*Her şey, her şeydedir*” ve “*Her şey, her şeyde münderiştir*” şeklindeki vahdet-i vücûdun bazı ilkelerini naklederek Tanrı-âlem ve insan münasebetine dair görüşlerini serdedir.³¹ Esasen Sivâsî, İbnü'l-Arabî'nin sıkı bir takipçisi olan Molla Câmî'nin *Levâiyh* adlı eserini tercüme ve şerh ederek Ekberî geleneğin bir mensubu olduğunu göstermiştir.³² Bununla birlikte o, İbnü'l-Arabî'nin *Fusus*,³³ Sadreddîn-i Konevî'nin *Nusus*,³⁴ İbnü'l-Fârız'ın (öl. 632/1235) *Divân*'ı³⁵ ve Şebüsterî'nin (öl. 720/1320) *Gülşen-i Râz*³⁶ gibi eserlerine yaptığı atıflarla da bu çizgisini gözler önüne sermiştir.

2. Şemseddîn-i Sivâsî'nin Vahdet-i Vücûd Düşüncesi ve Değerlendirilmesi

“*Varlığın Birliği*” anlamına gelen “*Vahdet-i vücûd*” ifadesi, seyrüsülûk neticesinde beşerîlikten tamamen sıyrılan kimsenin keşf yoluyla bekâ makamına ulaşip, Hakk'ın varlığı dışındaki her şeyin izâfî varlık olarak nitelendirilmesi, varlığın bir olduğu, onun da Hakk'ın varlığı olduğu şeklinde Hakk'ın âlem ile münasebetini tecrübe etmesi şeklinde anlaşılmıştır.³⁷ İbnü'l-Arabî düşüncesinin temelini oluşturan bu kavram,³⁸ Sadreddîn-i Konevî, Fergânî (öl. 699/1300), Cendî (öl. 691/1292 [?]), Dâvûd-ı Kayserî (öl. 751/1350) ve diğer takipçileri ile sûfiler arasında büyük kabul görmüştür.³⁹ Sivâsî'nin yaşadığı on altıncı yüzyılda, vahdet-i vücûd fikri çeşitli yönleriyle

²⁸ Safiye Tuğba Beyca, *Molla Cami Felsefesinde Metaforik Üslup* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 44.

²⁹ Ayna sembolizmini İbnü'l-Arabî temellendirmiştir. Ahmet Ögke, “İbn-i Arabî'nin Fususu'l-Hikem'inde Ayna Metaforu”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (2009), 75-89.

³⁰ Sivâsî, *es-Safâiyih fi tercümeti'l-Levâiyih*, 78.

³¹ Sivâsî, *es-Safâiyih fi tercümeti'l-Levâiyih*, 120-124.

³² Zafer Erginli - Abdurrahman Acer, “İbnü'l-Arabî Tâkipçisi Olarak Abdurrahman Câmî ve Şerhu Fususu'l-Hikem'i”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2019), 557-558.

³³ Sivâsî, *es-Safâiyih fi tercümeti'l-Levâiyih*, 110, 124.

³⁴ Sivâsî, *es-Safâiyih fi tercümeti'l-Levâiyih*, 122.

³⁵ Sivâsî, *es-Safâiyih fi tercümeti'l-Levâiyih*, 82.

³⁶ Sivâsî, *es-Safâiyih fi tercümeti'l-Levâiyih*, 118.

³⁷ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2002), 364; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Anka Yayınları, 2005), 683-684; Kâşânî, *Letâifü'l-a'lâm fi işârâti ehli'l-illhâm (Tasavvuf Sözlüğü)*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 577; Hüsamettin Erdem, *Panteizm ve Vahdet-i Vücûd Mukayesesi* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 34-35; Ekrem Demirli, “Vahdet-i Vücûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (2012), 42/431-432.

³⁸ Mehmet Bayraktar, “İbn Arabî'de Varlığın Birliği'nin Onto-Linguistik Analizi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1981), 361-365.

³⁹ Ekrem Demirli, *Sadreddin Konevî'de Bilgi ve Varlık* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2015), 11.

tartışmalara konu olmuş, bu dönemde daha çok vahdet-i vücûdu eleştiren ve savunan eserler kaleme alınmıştır.⁴⁰ Sivâsî, vahdet-i vücûd fikrine münhasır kıldığı bir eser kaleme almamışsa da eserlerine serpiştirdiği manzûm ve mensûr ifadelerle bu fikri benimseyen ve savunan sûfîler arasında yer aldığını göstermiştir. O, varlık âlemini seyirde Hakk'ın nurundan başka bir şey müşahede edemediğini, eşyada görünenin Mevla olduğu idrâkine kâil olduğunu söyleyerek vahdet-i vücûd fikrini benimsediğini dile getirmiştir.⁴¹ Sivâsî, güneşin eşyada yansması gibi gönül gemisinde Hakk'ın parladığını fark eden kimsenin, Hadîd Sûresi'nin dördüncü âyetinde zikredilen "*Nerede olursanız olun O sizinle beraberdir*" ifadesinin sırrını çözüp eşyada yansıyanın Hakk'ın sûreti olduğu bilincini duyacak düzeyde hakîkatın izini süreceğini ifade etmiştir. O, eşyada görünenin O'nun isimlerinin nurlarının yansımaları olduğunu, Zât-ı Mutlak'ın tecellîlerin kaynağı olduğu bilgisini, ilk anda eşyada görünenin ötesinde Hakk'ın tecellîlerini görmek için eşyanın mezâhirinde zâhir olanı fark etmek gerektiğini ve Hakk'ın lütfu ile bu nimete ulaşıp perdelerden sıyrılarak keşfinin açıldığını söylemiştir.⁴² Bu ifadeleri ile o, Hakk'ın Zât'ı itibarıyla âlemle bir irtibatının olmadığı, O'nun âlemle irtibatının isimleri vâsıtasıyla olduğu ve eşyaya Hak tarafından lütfedilen yapıya göre, o eşyada Hakk'ın tecellî ettiği şeklindeki vahdet-i vücûd düşüncesinin bazı temel ilkelerini dile getirir. Vahdet düşüncesinin başka esaslarına da değinen Sivâsî, hakîkat kokusunu alan can dimağının kulağına fısıldanan vahdet sırrı ile bu nimete kavuştuğunu, vücûd şehrinin kapılarının açılıp orada Hakk'ın tecellîlerinin en mükemmel şekliyle yansımaları seyre daldığını, yine orada Hakk'ın Cemâil'inin yansıdığını müşahede ettiğini aktarır. Burada Sivâsî'nin Hakk'ın ruha olan yönelişi ile onunla olan irtibatı ve hakîkati en mükemmel şekliyle temâşâ etmenin Hakk'ın insandaki tecellîleri ile mümkün olabileceği şeklindeki vahdet-i vücûd düşüncesinin başka esaslarına değindiği görülmektedir.⁴³

Sivâsî, vahdet düşüncesinin merkez konusu olan Hakk'ın esmâsı ile âlemle münasebeti hususunda detaylı veriler paylaşmıştır. O, vahdet

⁴⁰ On altıncı yüzyılda metafizik düşünce ve vahdet-i vücûd anlayışı Nebi b. Turhan (öl. 936/1529), Şeyhülislam Sadullah Sa'di Çelebi (öl. 945/1539), Çivizâde Mehmed Muhyiddin Efendi (öl. 954/1547) ve İbrahim-i Halebî (öl. 956/1549) gibi isimlerin sert eleştirilerine karşılık Mekkî Efendi (öl. 926/1519), Şeyhülislam İbn Kemâl (öl. 940/1534), Bahaeddinzâde Muhyiddin Efendi (öl. 956/1549) ve Abdülvehhâb-ı Şa'rani (öl. 973/1565) gibi isimler tarafından farklı boyutlarıyla müdafaa edilmiştir. Muhammed Bedirhan, "*Osmanlı Dönemi Vahdet-i Vücûd Müdafaaları*", *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*, ed. Ercan Alkan - Osman Sacid Arı (İstanbul: İsar Yayınları, 2018), 189-207.

⁴¹ Sivâsî, *Dîvân*, 1984, 102.

⁴² Sivâsî, *Gülşen-âbâd*, 95.

⁴³ Sivâsî, *Gülşen-âbâd*, 95.

düşüncesini izhâr ettiği hemen her yerde Hakk'ın çeşitli isimlerini zikrederek bu konuyla ilgili yol haritasını gözler önüne sermiştir. Örneğin Sivâsî;

“Cümle eşyâdan zuhûr eden kemâl/ Hep senindir ey Hüdâ-yı zü'l-celâl

Zîr ü bâlâda kamu hükmün revân/ Kabza-i kahrındadır halk-ı cihân”⁴⁴

beyitlerinde, bütün eşyada zuhûr eden kemâl sahibinin, her yerde hükmünü icra edenin Hak olduğunu ve her şeyin Hakk'ın takdiriyle meydana geldiğini dile getirerek vahdet-i vücûd düşüncesini izhâr etmiş ve bu beyitlerde Hakk'ın “*el-Hüdâ*”, “*Zü'l-Celâl*” ve “*el-Kâhır*” gibi isimlerini zikrederek vahdet düşüncesinin merkezinde Hakk'ın isimleri olduğu kanaatini göstermiştir. Şemseddîn Sivâsî, Hakk'ın ism-i câmi' olarak nitelendirilen “*Allah*” ismini de gündeme getirmiş ve vâhidîyyet mertebesinde Hakk'ın bu isminin tecellîsi ile eşya ile olan münasebetine dikkat çekmiştir.⁴⁵

Vahdet-i vücûd tecrübesinin kişiyi, esas fâilin Hak olduğu gerçeğini bilmeye götüreceğini ifade eden Sivâsî, “*O, kullarının üstünde tam bir tasarrufa sahiptir”* âyetinin⁴⁶ eşyanın mezâhirinde zâhir olanın Hak olduğuna delâlet ettiğini belirtmiş ve eşyaya bu bakışla nazar etmenin sâlike vahdet yolunu açacağını ifade etmiştir.⁴⁷ Şemseddîn Sivâsî, vahdet düşüncesini kapsayıcı bir şekilde dile getirdiği bir şiirinde, vahdet tecrübesinin tecellî, muhabbet, esmâü'l-hüsnâ, Hakk'a teslimiyet, istiğrak, fiil ve sıfatların Hakk'ın fiil ve sıfatlarında yok olması yani fenâ ile münasebeti gibi konular etrafında vahdet-i vücûd düşüncesini ifade imkânı bulmuştur. Buna göre, eşyanın mezâhirinde zâhir olan hakîkati idrak etmek, sâlikin Hakk'a vuslatına ve ferden asla ulaşmasına bir işarettir. Sâlikin mutlak güç sahibine teslimiyeti sayesinde ve Hakk'ın lütfu ile Hakk'ın dışındaki her şeyin silinip gittiğini tecrübe ettiğini belirten Sivâsî, sâlikin hakîkati elde etmeyi arzulayan samimi ve kararlı adımları ile baktığı her şeyde Hakk'ın Cemâl tecellîlerini görmeye namzet hale geleceğini söylemiştir. Sivâsî, sâlikin vahdet sırrı ile her şeyin merciinin Hak olduğunu müşahede edeceği ve bu müşahede ile sâliki kaplayan istiğrak hali dolayısıyla sâlikin kendinden geçerek gerçek manada Hakk'a hamd etmenin tadını alacağı fikrindedir. İlâhî muhabbet ile her türlü kaydı aşan sâlikin en büyük hakîkat olan Hakk'ın vahdetini anlayacağını

⁴⁴ Sivâsî, *Mevlîd*, 31.

⁴⁵ Şemseddin Sivâsî, *Dîvân*, ed. Fatih Ramazan Süer (İstanbul: H Yayınları, 2017), 233; O, sâlikin Allah adını zikrederek Hakk'ın bu ismindeki Elif'in O'nun vahdetine, Lâm'ın lütfuna, He'nin heybetine, Şedde'nin hidayetine işaret ettiğini anlayacağını ve bütün eşyada bu ism-i câmi'in nurunun parladığını ancak bu şekilde fark edeceğini dile getirir. Şemseddin Sivâsî, *Heşt-Bihişt*, ed. Âlim Yıldız (İstanbul: Sivas Belediyesi Yayınları, 2015), 33.

⁴⁶ Enâm 8/18.

⁴⁷ Sivâsî, *Heşt-Bihişt*, 45.

savunan Sivâsî'ye göre Hz. İbrahim'in "*Ben yok olup gidenleri sevmem*"⁴⁸ şeklinde Kur'ân'da yer alan ifadesi, Hakk'ın dışındaki şeylerin gerçek manada varlık sıfatını almaya layık olmadıklarını, varlık denilmeye namzet zâtın sadece Hak olduğu gerçeğine işaret etmektedir.⁴⁹

Sivâsî'nin, vahdet-i vücûda dair fikirleri genel bir değerlendirmeye tâbi tutulacak olsa öncelikle onun bu sırra ulaşmak için Hakk'ın tecellilerine mazhar olmuş bir kalp ile eşyaya bakmak gerektiğini vurguladığını belirtmek yerinde olacaktır. O, müşahede kavramı ile vahdet tecrübesinin yakın ilişkisine dikkat çektiği bu tespitin ardından, İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ (öl. 672/1273) gibi isimlerin dillendirdikleri güneş metaforu üzerinden Hakk'ın eşya ile münasebetini izah etmiştir. Buna göre güneşin ışınlarının kâinattaki her zerreye sirayeti gibi Hakk'ın tecellîleri de her şeyde zuhûr etmektedir.⁵⁰ Çeşitli âyetlerin delâletleri ile vahdet düşüncesini temellendirmeye çalışan Sivâsî'nin, esmâü'l-hüsna teorisi ile Zât'ın eşya ile münasebetini izah ettiği anlaşılmaktadır. Vahdet-i vücûd düşüncesinin birçok ilkesini zikreden Sivâsî'nin sıraladığı bu ilkeleri "*Sâlikin başlangıçta nihayeti bulabileceği, Hakk'ın genelde eşyayı özde ise insanı Zât'ına mirât edindiği ve varlık denilmeye namzet olan Zât'ın sadece Hak olduğu*" temel ilkeleri üzerinden detaylandırdığı gözlemlenmektedir.⁵¹

Sivâsî, konuyu, içerik ve usûl bakımından, İbnü'l-Arabî ve takipçileri çizgisinde eserlerine yansıtmıştır. Sivâsî, vahdet-i vücûdu izah ettiği verilerde tecellî, muhabbetullâh, Esmâü'l-hüsna ve âlem ilişkisi, teslimiyet, istiğrak, eşyanın fiil ve sıfatlarının Hakk'ta yok olması/fenâ, zuhûr, zâhir, mezâhir, ihlâs, kararlılık, müşahede, mutlak varlık/Zât, adem, asıl ve fer' gibi kavram ve başlıklar etrafında konuya dair görüşlerini serdetmiştir. Sivâsî, İbnü'l-Arabî ve takipçilerinin vahdet-i vücûd düşüncesini izah ederken en çok başvurdukları bu kavram ve başlıkları eserlerinde yoğun bir şekilde kullanmıştır.⁵² Sivâsî'nin vahdet-i vücûd tecrübesine ulaşmak için seyrüsülûk

⁴⁸ Enâm 6/76.

⁴⁹ Sivâsî, *Mir'âtü'l-ahlâk*, 456-457.

⁵⁰ Sevda Çilem Ayar Vargün, "Mevlânâ'nın Divân-ı Kebîr'inde Gölge Metaforu", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30/2 (2020), 133-142; Osman Nuri Karadayı, "İbnü'l-Arabî'de Güneş-Ay-Yıldız Sembolizmi", *Ekev Akademi Dergisi* 25/1 (2021), 454-462.

⁵¹ Sadreddîn Konevî, *en-Nusûs fî tahkîki tavrî'l-mahsûs (Vahdet-i Vücûd ve Esasları)*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 9-16, 40-49, 65-66.

⁵² İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, ed. Mustafa Kara (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 9-15; Mustafa Tahralı, "Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık", *Fûsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi III* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2000), 41-56; Mahmut Erol Kılıç, *Şeyh-i Ekber İbn Arabî Düşüncesine Giriş* (İstanbul: Sûfî Kitap, 2018), 179-194; Melek Gündüz Karacan, "Molla Câmî'de Tevhîdin Hakîkati ve Vahdet-i Vücûd", *Molla Câmî'de Varlık*, ed. Abdurrahman Acer - Şamil Öcal (İstanbul: Litera Yayınları, 2016), 77-103; Mehmet

sürecini zorunlu görmesi, felsefe ve kelamcılarının hakikat arayışındaki kullandıkları usûl ve dayanaklardan farklı olarak müşahedeye ulaşış fenâ ikliminde Hakk'ın nurunun eşyadaki tecellisini fark etmek suretiyle hakikat arayışını gerçekleştirmek gerektiği yönündeki kanaatini göstermesi bakımından önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

3. Şemseddîn-i Sivâsî'nin Varlık Mertebeleri, 'Ayân-ı Sâbite ve Nüzûl-Urûc Kavsine Dair Görüşlerinin Değerlendirilmesi

Vahdet-i vücudu benimseyen sûfîler, ontolojik bakımdan eşyanın/âlemin seyrini Hakk'ın mutlak bilinemezliği, mutlak ve sınırsız olan vücûdun, soyuttan somuta doğru kendini açması ve Hakk'ın kendini bir şeyle belirlemesi yani taayyün ile açıklamışlardır.⁵³ Vahdet düşüncesinde varlığın sadece Hak olarak kabul edilmesi ve eşya ile münasebetinde çokluk probleminde dair nakledilen görüşler, vahdet-i vücûd fikrini benimseyen sûfîlerin tecellî mefhumuyla ve Esmâü'l-hüsna vâsıtasıyla çokluğun meydana geldiği şeklindeki izahlarını hemen hatıra getirmektedir.⁵⁴ Bu düşünce sistemin temel dayanaklarından biri “*Kim benim bir velî kuluma (dostuma) düşmanlık ederse, ben de ona harp ilân ederim. Kulum, kendisine farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yaklaşamaz. Kulum nafîle ibadetlerle de bana yaklaşmaya devam eder, ta ki ben onu severim. (Sevince de) artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Benden isterse muhakkak ona (istediğini) veririm. Bana sığınırsa muhakkak onu korur ve kollarım*”⁵⁵ hadîsidir. Sûfîler, burada belirtilen yakınlığı elde etmek ve Hakk'ın tecellîleri ile hakîkatin seyrini anlayabilmek için vahdet şarabı ile kendinden geçmeyi ve böylece varlığın zuhûr sürecini idrak etmeyi zorunlu görürler.⁵⁶ Sivâsî de varlık ve mertebeleriyle ilgili sırrı temâşâ etmenin varlık iddiasından sıyrılıp

Tabakoğlu, “Vücûd ve Adem: Vahdet-i Vücûdu Anlamada İki Anahtar Kavram ve Konuyla İlgili Ayetler”, *BÜ. İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6 (2016), 66-76; Selahattin Akti, *İbnü'l Arabî'de Varlık ve Kötülük Problemi* (İstanbul: Litera Yayınları, 2018), 140-169; Ayşe Mine Akar, *Müeyyed Cendî'ye Göre Varlık ve Bilgi* (İstanbul: Hikemiyât Yayınları, 2021), 131-157; Abdullah Simâvî, *Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, ed. Müzeyyen Muradoğlu Ağrıkan (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 21-32.

⁵³ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008), 110; Sadreddîn Konevî, *Kırk Hadîs Şerhi*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 130.

⁵⁴ İbnü'l-Arabî, *Allah'ın İsimlerinin Sırları ve Mânâlarının Keşfi*, çev. Ramazan Biçer (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010), 31; Sadreddîn Konevî, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 10-22.

⁵⁵ Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail Buhari, *Sahihi Buhari* (Beyrut: Daru İbn Kesir, 2002), “Rikâk” 33.

⁵⁶ Süleyman Ateş, “Kurb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (2002), 27/432-433; Sûfîler bahsi geçen hadisten hareketle velâyet, kurb, muhabbet ve fenâ bağlamında varlık anlayışlarını şekillendirmişlerdir. Bedriye Reis, “Muhaddis ve Mutasavvıf Gözüyle Bir Hadis”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 12 (2004), 214-221.

vahdet bilinci ile kişinin kendinden geçmesi ve neticede Hakk'ın lütfuyla tecellî edip hakîkati kişinin gönlüne bildirmesi şeklinde mümkün olacağını belirtmiştir. Yine o da yukarıda zikredilen hadîsi, bu düşüncesinin temel dayanağı olarak aktarır.⁵⁷

Sivâsî, Molla Câmî'nin kabuk-öz metaforu üzerinden Hakk'ın varlığı ve âlemde zuhûruna dair görüşlerini dile getirdiği söylemlerinden hareketle cem ve tefrika (birlik-çokluk) meselesiyle ilgili bazı değerlendirmelere yer vermiştir.⁵⁸ Sivâsî'nin burada verdiği bilgiye göre gönülde eşyanın çokluğuna dair oluşan kanaat, eşyanın Hak ile alakası tefekkür edilerek Hakk'ın varlığının tek olmasına hamledilmelidir. Ona göre bu hakikat, kişinin kalbinden mâsivâ sevgisinin çıkarılması ile meydana gelecektir. Sivâsî tekliği, cem'i esbâb olarak görenlerin ebedî tefrika içerisinde olduklarını belirterek onları eleştirmiş, âriflerin yakîn nûru ile cem'i esbâbın da tefrika olduğunu fark edip gönüllerini müsebbibü'l-esbâba çevirdikleri için hakîkati tecrübe edebildiklerini ifade etmiştir. Buna göre kabuk mesabesinde olan ve eşyanın çokluğu şeklinde görünen sebeplerin arkasındaki Hakk'ın tecellîlerinin nuru fark edilmek suretiyle yani özün kabuğa tesirini fark edebilmekle gerçek manada hakîkati tecrübe etmek mümkün olabilmektedir.⁵⁹

Hakk'ın yani Mutlak olanın hariçte mukayyed yani eşyanın mezâhiri olmadan, yine mukayyedin de Mutlak olmadan sûrete bürünemeyeceğini belirten Sivâsî, Mutlak ile mukayyed arasındaki bağlantıya da dikkat çeker. Buna göre, Mutlak, mukayyeden müstağni ve ona ihtiyaç duymaksızın var olan, mukayyed ise Mutlak'a muhtaç olandır. Molla Câmî'nin ifadesiyle, âlemde Hakk'ın zuhûru O'nun tecellîsi, eşyanın da bu tecellîye muhatap olması ile mümkündür. Fakat Hak, eşya gibi var olmak için mukayyede ihtiyaç duymaz, mukayyed ise Hak olmadan sûret kazanamaz. El ve kilit açmak eylemini örnek olarak takdim eden şâir, anahtar tutan elin açma fiilini yaptığını, bu noktada iki tarafın etkileşim içerisinde olduğunu ancak elin müdâhalesi ile meydana gelen açma fiilinde etkin olan tarafın el olduğunu belirterek Hakk'ın âlemdeki tecellîleri ile sûretleri meydana getirdiğini belirtmiştir.⁶⁰

⁵⁷ Şemseddîn-i Sivâsî, hakîkati tecrübe etmeye engel gördüğü varlık iddiasından sıyrılmak, varlık olarak sadece Hakk'ı görmek ve böylece Hakk'ın kişinin gören gözü, söyleyen dili, yürüyen ayağı olmak suretiyle gönlüne lütfedeceği tecellîlerle varlığın seyrine dair sırrın çözülebileceğini ifade etmiştir. Şemseddîn Sivâsî, *Süleymâniyye*, ed. Hüseyin Akkaya (İstanbul: Sivas Belediyesi Yayınları, 2015), 44-45.

⁵⁸ Sivâsî, *es-Safâiyih fi tercümeti'l-Levâiyih*, 78.

⁵⁹ Sivâsî, *es-Safâiyih fi tercümeti'l-Levâiyih*, 78.

⁶⁰ Sivâsî, *es-Safâiyih fi tercümeti'l-Levâiyih*, 102-103.

Sivâsî, Molla Câmî'nin "Ey güzelliği aşkıma ve talebime sebep olan Zât! Senin matlubluğuna sebep benim talebimin tomurcuğudur. Eğer benim sevgi aynam olmasa Senin Cemâl'inin güzelliği zâhir olmazdı" anlamındaki rubâîsinin açıklamasında, hakîkate, Hakk'ın varlık mertebeleri açısından tâlib ve matlûb oluşunu şöyle izah eder: Hak, Zât mertebesinde mahbûb ve matlûb, meretebe-i tafsil ve kesrette ise muhibdir.⁶¹ Eşyanın Hakk'ın vücûdunun itibar ve vecihleri olduğunu yine ilm-i ezeldi Hakk'ın varlığının zâtına âriz olan sûretler olduğunu yani a'yân-ı sâbiteden vücûd bulduğunu ve eşyanın varlık aynasındaki yansıması ile sûret kazandığını belirten Molla Câmî'nin ifadelerini naklederek, eşyanın varlık seyrine ve varlık sahnesindeki konumuna dair düşüncelerini ifade etmiştir.⁶²

Varlık mertebeleri ve özelliklerine dair, Molla Câmî'nin İbnü'l-Arabî'ye ait argümanları kullanarak dile getirdiği açıklamaları *Safâyih* adlı şerhinde nakleden Sivâsî, gerçekte varlığın bütün mevcûdatta zihni ve hâricî şekliyle makul ve mahmul bulunduğunu, çeşitli mertebelerdeki itibar ve şe'nler dolayısıyla varlığın farklı özelliklerinin söz konusu olduğunu söyler. Buna göre varlık, her bir mertebeye mahsûs isim, sıfat, nispet ve itibara sahiptir. Mertebelerin bazıları bazılarının üstündedir. Ulûhiyyet, rubûbiyyet, ubûdiyyet ve halkiyyet mertebelerinde varlıktan bahsedilemeyeceği şeklinde Câmî'nin fikirlerini aktaran Sivâsî, ulûhiyyet mertebesine ait olan "Allah" ve "Rahmân" gibi zâtî isimlerin kevnîyyet mertebesine itlak edilmesinin küfür ve zındıklığa sebep olacağı beyanını dile getirmiştir. Aynı şekilde "Hâdis" ve "Mümkün" gibi noksanlıklara delâlet eden isimlerin ilâhî mertebelere itlak edilmesinin kişiyi sapkınlık ve şaşkınlığa götüreceği düşüncesine de işaret etmiştir.⁶³

Sivâsî'nin varlık mertebelerine dair genel görüşlerine yer verilen bu kısımda onun yoğun olarak Molla Câmî'nin argümanları ve ifadeleri üzerinden varlık ve mertebeleriyle ilgili görüşlerini naklettiği açıkça görülmektedir. Sivâsî, Hakk'ın varlığından başka varlık olmaması esasına dayanan vahdet-i vücûd anlayışı çerçevesinde eşyada Hakk'ın zuhûru ile olan ve varlığın çeşitli mertebelerinin söz konusu olduğu şeklindeki anlayışla izah edilen Hakk'ın âlemlerle irtibatına dair İbnü'l-Arabî ve takipçilerinin görüşlerini birebir aktarmıştır. Bu bağlamda, mutlak ve mukayyed varlık, teklik-çokluk, tecellî, taayyün, esmâül-hüsna, ilme'l-yakîn ve zuhûr gibi metafiziğin temel argümanlarını sıklıkla dile getiren Sivâsî'nin hakikat

⁶¹ Sivâsî, *es-Safâyih fi tercümeti'l-Levâiyih*, 103.

⁶² Sivâsî, *es-Safâyih fi tercümeti'l-Levâiyih*, 104.

⁶³ Sivâsî, *es-Safâyih fi tercümeti'l-Levâiyih*, 105-106.

arayışında hataya düşenlerle ilgili ifadeleri de İbnü'l-Arabî'nin bu noktada dile getirdiği açıklamaların nakledilmesinden ibarettir.

Farklı metaforlar üzerinden Hakk'ın âlemlerle münasebeti ve tecellî teorisini izah ettiği görülen Sivâsî, Hakk'ın çeşitli mertebelere taayyünü ile eşyaya varlık kisvesi giydirdiğini söylemiştir. Bu söylemi ile yani a'yân-ı sabiteden vücûda gelmelerine işaret ederek “Eşyanın hakikati, ilm-i ilâhîde sabittir” ve “Hak, âlemi yokluğun yokluğundan yaratmıştır” şeklinde formülize edilen, sûfilerin felsefe ve kelamcılardan farklı düşünme ve farklı sonuçlara ulaşmalarına neden olan temel dayanaklarını benimsediğini gözler önüne sermiştir.⁶⁴ Yani yokluğun yokluğu varlığın bizzat kendisidir. Bu ise Hakk'ın esmâ ve sıfatından diğer bir tabirle Hakk'ın nûrundan vücûd-ı ilâhîden yaratılmış olduğunu işaret etmektedir.

Sivâsî, “Hakk'ın önce ilim sonra ayn mertebesinde şeylerin ve istidatlarının var olmasını gerektiren zât-ı hubbî tecellîsi” şeklinde tarif edilen “Feyz-i Akdes” ve “Hakk'ın şeylere âit istidatların hariçte zuhûr etmesini icap ettiren isim tecellîleri” olarak tanımlanan “Feyz-i Mukaddes” kavramlarına da değinmiştir.⁶⁵ Sivâsî, yine Molla Câmî'nin hakkında bilgi verdiği şekliyle, İbnü'l-Arabî'nin *Fusûs'unda* feyiz konusuyla ilgili nakledilen paradoksu izah sadedinde Hakk'ın feyz-i akdes ve feyz-i mukaddes şeklinde tecellîlerin söz konusu olduğunu naklederek konuyla ilgili bazı değerlendirmelere yer vermiştir. İbnü'l-Arabî, eserinin bazı yerlerinde mümkün varlıkların vücûdu ve vücûda tâbî olan kemallerinin Hakk'a atfedileceğini söyler, bazı yerlerde ise sadece vücûdun Hakk'a mâl edilebileceğini vücûda tâbî olanların a'yân-ı sabitedeki durumları gereğince Hakk'a nispet edilmeyecekleri bilgisini aktarmıştır. Bu paradoksal nakilde Hakk'ın ezeli ilmiyle a'yân-ı sabitede eşyaya sûret, kabiliyet ve istidât takdir etmesi anlamında “Feyz-i Akdes” ile a'yân-ı sabitede olan sûretlere varlık elbisesi giydirmesi şeklindeki tecellîsini yani “Feyz-i Mukaddes”i anlayamamaktan kaynaklanan bir sorun vardır. Câmî'nin altını çizdiği bu veriyi eserinde nakleden Sivâsî, feyz-i mukaddesin ezelde a'yân-ı sabitede Hakk'ın eşyaya takdir ettiği kabiliyette bulunan kemâlî izhâr ettiği bilgisini paylaşmıştır.⁶⁶ Bir başka yerde de Sivâsî, bu feyz-i akdesin güneşin ışınları gibi sonsuz olan yapısını zikretmiş, kişinin, Hakk'ın tecellî edeceği meşhedini nurlandırılırsa feyz-i akdesten her dem atıye alacak duruma

⁶⁴ Toshihiko Izutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar-Kavramlar*, çev. Ahmed Yüksel Özemre (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1998), 232; Engin Erdem - Necmettin Pehlivan, “Varlığın ve Yokluğun Ötesi: Kemalpaşazâde'nin 'Leys ve Eys'in Anlamının İncelenmesine Dair Risâle'si”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 27 (2019), 90-102.

⁶⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 137; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 215.

⁶⁶ Sivâsî, *es-Safâiyih fi tercümeti'l-Levâiyih*, 124-125.

geleceğini ifade etmiş ve ilm-i ezeliye eşyaya takdir edilen istidâda göre bu feyizden tecellîlere muhatap olacağını dile getirmiştir.⁶⁷

Sivâsî'nin, Hakk'ın ezeli ilmiyle eşyanın sûretlerine takdir ettiği istidâta tecellîsi ile eşyayı yarattığı şeklindeki kanaatle âlemin kudemini reddeden a'yân-ı sâbite fikrine dair veriler paylaştığı da görülmektedir. Sivâsî, bu konuda da Molla Câmî'nin şiirlerinde dile getirdiği, onun şiirlerine dair açıklamalarda yer verdiği veriler ve kısa da olsa kendi değerlendirmeleri ile a'yân-ı sâbiteyle ilgili çeşitli bilgiler vermiştir.⁶⁸

A'yân-ı sâbite konusunda, Hakk'ın vahdeti ve eşyanın kesreti örnekleme üzerinden varlık seyrini dile getiren Câmî'nin tespitlerine yer veren Sivâsî, burada, eşyanın ilk olarak ilim mertebesinde a'yân-ı sâbite şeklinde meydana geldiklerini, sonrasında taayyün mertebelerinde a'yân-ı sâbitedeki kabiliyetlerine göre Hakk'ın tecellîsi ile zâhirî vücûda kavuştukları şeklindeki bilgiyi aktarır. Yine burada zâhirî vücûdun bâtnî vücûdun mirâtı olduğu verisini de paylaşan Sivâsî'ye göre, hâriçte Hakk'ın vücûdundan başka varlık yoktur ancak mertebelerde hakîkî varlık olan Hakk'ın şuûn ve sıfatı ile varlık elbisesi giymiş çok ve çeşitli görünen sûretler vardır.⁶⁹

Diğer yandan Sivâsî, Molla Câmî'nin söylemlerinden hareketle, a'yân-ı sâbiteyi, bu teori doğru anlaşılmazsa, kişi, âlemde Hakk'tan başka varlık görme hatasına düşebilir, işleyişi üzerinden ele almaktadır. Metafiziğin sorunu olarak görülen vahdet ve kesret problemiğini a'yân-ı sâbiteden başlayarak varlık mertebelerinde Hakk'ın şuûn ve tecellîlerinin, eşyanın bir nevi prototipleri olan a'yân-ı sâbitedeki konumuna uygun olarak, farklı sûretlere yansımaları olarak görmenin sorunun çözümü olduğunu söylemektedir. Câmî, dolayısıyla Sivâsî, a'yân-ı sâbitede Hakk'ın kendisine lütfettiği istidâttan başka, eşyanın hâriçte bir varlığının olmadığını fark edilmesinin, Hakk'ın ezelde ne ise şimdi de o olduğu ve ebedde de aynı olacağı sonucuna götürerek kişinin anlam arayışında onu doğru bir sonuca ulaştıracağını belirtmişlerdir.⁷⁰

Şemseddîn-i Sivâsî, ruhlar âleminde iniş sürecinde âlemin/eşyanın seyrine dair *Gülşen-âbâd* eserinde çiğdem metaforu üzerinden anlatılar serdetmiştir. Buna göre ruhlar âleminde ayrılması ve Hakk'ın tecellîlerinden mahrum kalması dolayısıyla çiğdem benzi sararmıştır. Hakk'ın Cemâl'inden gelen tecellîlerle ruhlar âleminde renginin böyle olmadığını

⁶⁷ Sivâsî, *Mir'âtü'l-ahlâk*, 36.

⁶⁸ Sivâsî, *es-Safâyih fi tercümeti'l-Levâiyih*, 98.

⁶⁹ Sivâsî, *es-Safâyih fi tercümeti'l-Levâiyih*, 99.

⁷⁰ Sivâsî, *es-Safâyih fi tercümeti'l-Levâiyih*, 117.

söyleyen çiğdem, feyz-i akdesin tesiriyle her an bambaşka güzelliklere gark olduğunu belirterek ruhlar âlemindeki bu nimetten ayrılıp gurbet diyarına gönderilmesinin donuk bir renge ve türlü dertlere duçar olmasına sebep olduğunu söylemiştir. Burada Sivâsî'nin ruhlar âleminde eşyanın feyz-i akdesin ezeli sûretlere olan tesiriyle türlü tecellilere muhatap olduğunu, “*el-Cebbâr*” isminin tecellisi ile eşyanın kesafete duçar olup misâl ve şehâdet âlemine düşerek Hakk'ın tecellilerine mazhar olmaktan mahrum kaldığını söylediği görülmektedir. Yani Sivâsî, varlık mertebelerinde Hakk'ın eşya/âlem ile münasebetinin isimleri vâsıtasıyla olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca o, yüksek varlık mertebelerinden aşağı mertebelere inen (nüzü'l) eşyanın tekrar, yüksek varlık mertebelerindeki konumuna dönmeye olan kabiliyeti (urûc) ve iştiyakına da dikkat çekmiştir.⁷¹ Sivâsî, İbnü'l-Fârız'ın *Divân'ından* yapılan bir alıntıya istinâden gülün renk ve boyuna aldanılmaması gerektiğini ve gülde görülen her türlü kemâlin hakîkatte Hakk'ın sıfatı olduğunu bilinmesinin yolunu tarif etmiştir. Buna göre varlık mertebelerinin aşağı dereceleri olan misâl ve şehâdet âlemine gelen gül, her bir mertebede Hakk'ın çeşitli tecellilerine mazhar olması nedeniyle cüz konumunda bulunmaktadır. Hak ise, insanın bu cüzden külle, kayddan ıtlaka yol bulup, cüzü küllden ayırıp mutlak ve mukayyedden sıyrılıp Hakk'ın varlığını fark etmesi için ona yön göstermektedir.⁷²

Sivâsî'nin, feyz-i akdes, feyz-i mukaddes ve a'yân-ı sâbite konularına da ağırlıklı olarak Molla Câmî'nin “*Levâiyih*”ini tercüme ettiği ve kısa açıklamalara yer verdiği *es-Safâiyih* eserinde değindiği görülmektedir. Bir nevi Sivâsî, İbnü'l-Arabî'nin bahsi geçen konulara ilişkin görüş ve değerlendirmelerini Molla Câmî örneklemleri üzerinden dillendirmiştir. Sivâsî, varlığın seyrini izah etme bağlamında kullanılan yaratılış kavsinin nüzü'l kısmını, tıpkı İbnü'l-Arabî gibi, bu süreçte Hakk'ın isimleri vâsıtasıyla eşya ile olan münasebeti, Hakk'ın vahdeti ve eşyanın çokluğu paradoksalı üzerinden tavsîf etmiştir. Bu tavsifini, İbnü'l-Arabî'nin sıkı takipçilerinden olan Molla Câmî'nin yaratılış kavsinin Şeyhü'l-Ekber çizgisindeki ifadeleriyle nakleden Sivâsî, yaratılış kavsinin urûc kısmını ise sidre, Hz. Cebrâîl, İsrâ, cemü'l-cem ve ferdiyyet tecrübeleri gibi başlıklar etrafında dile getirmiştir. Sivâsî, bu boyutta da Molla Câmî'nin söylemlerinden hareketle yaratılış kavsi teorisinde öne çıkan isimlerden İbnü'l-Arabî'nin dayanaklarını kullanmıştır. İbnü'l-Arabî'nin *Fusûs*'undan bu konularla ilgili bölümlere atıflarda bulunan Sivâsî, İbnü'l-Arabî ve Molla Câmî'nin sıklıkla dile getirdikleri, sayı, cüz-küll, zarf-mazrûf ve evsâf-mevsûf şeklindeki örneklemler üzerinden konunun

⁷¹ Sivâsî, *Gülşen-âbâd*, 38.

⁷² Sivâsî, *es-Safâiyih fî tercümeti'l-Levâiyih*, 83.

vuzuha kavuşması için adımlar atmıştır.⁷³ Sivâsî, metafiziğin vahdet-kesret olarak takdim edilen sorununun a'yân-ı sâbite, tecellî, esmâü'l-hüsnâ, nüzûl ve urûc süreçlerinin tecrübe edilmesi şeklinde çözülebileceğini ifade ederek bu hususta da İbnü'l-Arabî ve takipçilerinin çözüm önerilerine katıldığını ifade etmiştir.⁷⁴ Netice olarak ifade etmek gerekirse Sivâsî, tecellilde tekrarı olmadığı, varlık sahnesindeki adem (kesâfet) ve vücûd (letâfet) sarmalına dair aktarımları ve konuyla ilişkilendirdiği çeşitli âyetlerle İbnü'l-Arabî takipçisi bir sûfî olduğunu net bir şekilde ortaya koymuştur.⁷⁵

Sonuç

On altıncı yüzyılda ilmî, siyâsî, edebî, kültürel ve irfânî kimliği ile etkili olan Şemseddîn-i Sivâsî, varlık tasavvuru ile kendinden önce bu sahada söz söyleyen birçok ismin takipçisi konumunda bir sûfidir. Bu anlamda Sivâsî'nin vahdet-i vücûd tasavvurunu benimseyen bir sûfî olarak İbnü'l-Arabî, Sadreddîn-i Konevî, Fergânî, Cendî, Dâvûd-ı Kayserî, İbnü'l-Fârız, Şebüsterî ve Mevlânâ gibi isimleri rehber edindiği anlaşılmaktadır. Sivâsî, kendinden sonraki süreçte vahdet düşüncesini benimseyen bazı isimlere de yol gösterici olmuştur. Bu bağlamda onun Abdülmecîd-i Sivâsî, Abdülehad Nûrî-i Sivâsî, Niyazî-i Mısırî ve diğer başka isimler üzerindeki tesiri müstakil araştırmalara konu olmalıdır.

Sivâsî, kelâm, felsefe ve tasavvufun ortak konusu olan varlık tasavvuru meselesinde sûfîlerin yöntem bakımından ve kullandıkları dil açısından orijinal yönlerini ortaya koyarken mütekelliminin ve filozofların varlığa bakışlarında eksik, hatalı ve tutarsız gördüğü yönlerini çeşitli eleştirilerle gündeme getirmiş bir sûfidir. Sivâsî, varlık tasavvuruna dair görüşlerini dile getirirken büyük ölçüde şiirin gücünü kullanması, gül, çiğdem, ayna, güneş, kabuk ve öz gibi çeşitli metaforlarla varlık düşüncesini izah etmesi, kullandığı âyet ve hadîslere dair naklettiği işârî yorumlarla orijinal sayılabilecek bir bakış açısı ile bu konudaki düşüncelerini dile getiren bir sûfidir. Özellikle vahdet düşüncesinin kavramları olan a'yân-ı sâbite, tecellî, esmâü'l-hüsnâ, nüzûl ve urûc, adem, vücûd, feyz-i akdes, feyz-i mukaddes, cemü'l-cem, ferdiyyet, vahdet, kesret, mutlak ve mukayyed varlık, taayyün, ilme'l-yakîn,

⁷³ Osman Nuri Küçük, "İbnü'l Arabî Düşüncesinde Varlığın Tasavvufî Yorumunun Sayı Metafiziğine Uzanan Yansımaları", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 19 (2009), 384-389.

⁷⁴ Ekrem Demirli, "İbnü'l-Arabî ve Takipçilerinin Tanrı Anlayışı: Tenzih ve Teşbih Hükümlerinin Birleştirilmesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (2008), 26-43.

⁷⁵ Emrah Kaya, "Sonsuz Tecellî ve Daimî Yaratma: İbn Arabî ve İbn Teymiyye'nin Yaratma Meselesine Ezelî Fiil Olarak Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 57/2 (2016), 83-85.

zuhûr, zâhir, mezâhir, istiğrak, mezâhir, müşahede, Zât, asıl ve fer' gibi başlıklarda ifade ettikleri Sivâsî'nin varlık tasavvuru konusuna hâkimiyetini göstermesi bakımından dikkat çekici başlıklardır.

Netice olarak ifade etmek gerekirse Sivâsî, vahdet-i vücûd düşüncesini benimsemiş, bu kabulünü izah için Tanrı-âlem münasebeti ana başlığı altında varlık tasavvuruna dair görüşlerini serdetmiş bir sûfidir. Sivâsî'nin varlık tasavvuruna dair görüşlerini burada zikredilenlerle sınırlamak mümkün değildir. Eserlerinde lâ taayyün, taayyün-ü evvel (Nûr-i Muhammedî) ve taayyün-i sâni (a'yân-ı sâbite) gibi varlık mertebelerine dair de geniş bilgiler nakleden Sivâsî'nin varlık tasavvurunu daha detaylı bir şekilde tespit edebilme adına bu başlıklardaki nakilleri de çeşitli araştırmalara konu olmalıdır. Ayrıca Sivâsî'nin varlık tasavvuru ile ilintili olarak ahlâk anlayışı (tahalluk), seyrüsülûke dair düşünceleri ve mârifetle ilgili konulardaki (tahakkuk) fikirleri de değerlendirilerek onun varlık tasavvuru bütün yönleriyle ele alınmalıdır.

Kaynakça

- Afîfî, Ebu'l-âlâ. *Tasavvuf İslam'da Manevî Hayat*. çev. Ekrem Demirli - Abdullah Kartal. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Akar, Ayşe Mine. *Müeyyed Cendî'ye Göre Varlık ve Bilgi*. İstanbul: Hikemiyât Yayınları, 2021.
- Akti, Selahattin. *İbnül Arabî'de Varlık ve Kötülük Problemi*. İstanbul: Litera Yayınları, 2018.
- Aristoteles. *Metafizik*. çev. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayınları, 2017.
- Ateş, Süleyman. "Kurb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 432-433.
- Aygün, Fatma. "İslam Düşüncesinde Tanrı-Âlem (Birlik-Çokluk) İlişkinine Yönelik Temel Teoriler: Hudûs, Sudûr, Zuhûr". *Kader* 1 (2018), 159-179.
- Bayraktar, Mehmet. "İbn Arabî'de Varlığın Birliği'nin Onto-Linguistik Analizi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 359-368.
- Bedirhan, Muhammed. "Osmanlı Dönemi Vahdet-i Vücûd Müdafaaları". *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*. ed. Ercan Alkan - Osman Sacid Arı. 189-207. İstanbul: İsar Yayınları, 2018.
- Beyca, Safiye Tuğba. *Molla Cami Felsefesinde Metaforik Üslup*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahihi Buhari*. Beyrut: Daru İbn Kesir, 2002.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Anka Yayınları, 2005.
- Çınar, Fatih. *Şemseddîn-i Sivâsî ve Tasavvufî Görüşleri*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Demirli, Ekrem. "İbnü'l-Arabî ve Sadreddin Konevi". *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. 503-539. Ankara: İsam Yayınları, 2017.
- Demirli, Ekrem. "İbnü'l-Arabî ve Takipçilerinin Tanrı Anlayışı: Tenzih ve Teşbih Hükümlerinin Birleştirilmesi". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 26-43.
- Demirli, Ekrem. "Vahdet-i Vücûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 431-435.
- Demirli, Ekrem. *Sadreddin Konevî'de Bilgi ve Varlık*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2015.
- Erdem, Engin - Pehlivan, Necmettin. "Varlığın ve Yokluğun Ötesi: Kemalpaşazâde'nin 'Leys ve Eys'in Anlamının İncelenmesine Dair Risâle'si". *İslam Araştırmaları Dergisi* 27 (2019), 90-102.

- Erdem, Hüsamettin. *Panteizm ve Vahdet-i Vücûd Mukayesesi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Erginli, Zafer - Acer, Abdurrahman. "İbnü'l-Arabî Tâkipçisi Olarak Abdurrahman Câmî ve Şerhu Fusûsi'l-Hikem'i". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 557-558.
- Ertuğrul, İsmail Fenni. *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*. ed. Mustafa Kara. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Izutsu, Toshihiko. *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar-Kavramlar*. çev. Ahmed Yüksel Özemre. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1998.
- İbnü'l-Arabî. *Allah'ın İsimlerinin Sırları ve Mânâlarının Keşfi*. çev. Ramazan Biçer. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.
- İbnü'l-Arabî. *Fusûsu'l-Hikem*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008.
- İkbal, Muhammed. *Câvidnâme*. çev. Annemaria Schimmel. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Karacan, Melek Gündüz. "Molla Câmî'de Tevhîdin Hakîkati ve Vahdet-i Vücûd". *Molla Câmî'de Varlık*. ed. Abdurrahman Acer - Şamil Öcal. 77-103. İstanbul: Litera Yayınları, 2016.
- Karadayı, Osman Nuri. "İbnü'l-Arabî'de Güneş-Ay-Yıldız Sembolizmi". *Ekev Akademi Dergisi* 25/1 (2021), 449-466.
- Kartal, Abdullah. "İmâm-ı Rabbânî'nin Vahdet-i Vücûd Eleştirisi ve Tarihsel Arkaplanı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2005), 59-80.
- Kâşânî. *Letâifü'l-a'lâm fi işârâti ehli'l-ilhâm (Tasavvuf Sözlüğü)*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Kaya, Emrah. "Sonsuz Tecellî ve Daimî Yaratma: İbn Arabî ve İbn Teymiyye'nin Yaratma Meselesine Ezelî Fiil Olarak Bakışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 57/2 (2016), 69-96.
- Kılıç, Mahmut Erol. "Fusûsu'l-Hikem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 230-237.
- Kılıç, Mahmut Erol. *Şeyh-i Ekber İbn Arabî Düşüncesine Giriş*. İstanbul: Sûfî Kitap, 2018.
- Konevî, Sadreddîn. *en-Nusûs fî tahkîki tavrî'l-mahsûs (Vahdet-i Vücûd ve Esasları)*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Konevî, Sadreddîn. *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.

- Konevî, Sadreddîn. *Kırk Hadîs Şerhi*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Küçük, Osman Nuri. "İbnü'l Arabî Düşüncesinde Varlığın Tasavvufî Yorumunun Sayı Metafiziğine Uzanan Yansımaları". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 19 (2009), 373-411.
- Nesefî. *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*. ed. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Nicholson, A. Reynold. *İslam Sûfleri*. çev. Yücel Belli - Murat Temelli. İstanbul: Ataç Yayınları, 2004.
- Ögke, Ahmet. "İbn-i Arabî'nin Fususü'l-Hikem'inde Ayna Metaforu". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 75-89.
- Reis, Bedriye. "Muhaddis ve Mutasavvıf Gözüyle Bir Hadis". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 12 (2004), 205-224.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'ân Nedir?* İstanbul: Şule Yayınları, 2016.
- Simâvî, Abdullah. *Esmâü'l-Hüsna Şerhi*. ed. Müzeyyen Muradoğlu Ağrıkan. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Sivâsî, Şemseddin. *Dîvân*. ed. Fatih Ramazan Süer. İstanbul: H Yayınları, 2017.
- Sivâsî, Şemseddin. *Dîvân*. ed. Recep Toparlı. Sivas: Gurbet Yayınları, 1984.
- Sivâsî, Şemseddin. *es-Safâiyih fi tercümeti'l-Levâiyih*. ed. Yusuf Yıldırım. İstanbul: Sivas Belediyesi Yayınları, 2017.
- Sivâsî, Şemseddin. *Gülşen-âbâd*. ed. Hasan Aksoy. İstanbul: Sivas Belediyesi Yayınları, 2015.
- Sivâsî, Şemseddin. *Heşt-Bihişt*. ed. Âlim Yıldız. İstanbul: Sivas Belediyesi Yayınları, 2015.
- Sivâsî, Şemseddin. *Menâzilü'l-ârifîn*. ed. Yüksel Göztepe - Yusuf Yıldırım. İstanbul: Sivas Belediyesi Yayınları, 2017.
- Sivâsî, Şemseddin. *Mevlîd*. ed. Hasan Aksoy. İstanbul: Sivas Belediyesi Yayınları, 2015.
- Sivâsî, Şemseddin. *Mir'âtü'l-ahlâk*. ed. Birgül Toker. İstanbul: Sivas Belediyesi Yayınları, 2015.
- Sivâsî, Şemseddin. *Süleymâniyye*. ed. Hüseyin Akkaya. İstanbul: Sivas Belediyesi Yayınları, 2015.
- Tabakoğlu, Mehmet. "Vücûd ve Adem: Vahdet-i Vücûdu Anlamada İki Anahtar Kavram ve Konuyla İlgili Ayetler". *BÜ. İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6 (2016), 66-76.

- Tahralı, Mustafa. "Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık". *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi III*. 33-42. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2000.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2002.
- Vargün, Sevdâ Çilem Ayar. "Mevlânâ'nın Divân-ı Kebîr'inde Gölge Metaforu". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30/2 (2020), 133-142.
- Yücedoğru, Tevfik. *Geçmişten Günümüze İlim ve Din Açısından Yaratılış*. Bursa: Emin Yayınları, 2006.